

Oláh Sándor

A székelyföldi elszegényedésről

“Az elveszett jelenért nincs kárpótlás.”

Pierre Bourdieu

Általános helyzetkép

A jelenkor általános társadalmi jelensége Romániában a széles társadalmi rétegek rohamos elszegényedése, lecsúszása. A meredek társadalmi lejtőn egyre kevesebbeknek sikerül megkapaszkodni. Az elszegényedési folyamatot legszembetűnőbben a családok bevételeiben bekövetkezett változások jelzik: a jövedelemcsökkenés, a családok anyagi helyzetének folyamatos romlása, a jövedelmek reálértékének zuhanása. A Nemzeti Statisztikai Bizottság adatai szerint az átlag minimálbér vásárlóereje 1997 februárjában 41,8%-kal kisebb, mint 1990 októberében volt. A fogyasztói árak egy év alatt (1996 febr.-1997 febr.) 105,4%-kal emelkedtek, ugyanebben az időszakban a nominálbérek 83%-kal nőttek¹. Mint általában a volt szocialista országokban, Romániában is „a relatív áremelkedés leginkább az alapvető szükségleteket érintette, amelyek korábban leginkább támogatottak voltak, mint a lakás, a fűtés, az élelmiszer és a ruházkodás, amelyek az alacsonyabb jövedelműeknél a fogyasztás nagyobb hányadát teszik ki, mint a magasabb jövedelműeknél. E támogatások megvonása ... következetesen a legszegényebbeket sújtja a legjobban...” (Barr 1995:109).

De az elszegényedés nemcsak az anyagiak szintjén tapasztalható, ezt jelzi a korábbi életgyakorlatban követett stratégiák, mobilitási aspirációk, életpályáivék elérvénytelenedése, követhetlensége. Ezt

a folyamatot mutatja az állandó foglalkoztatás biztonságának szertefoszlása, az állami ellátórendszerek korábban ingyenes vagy olcsó szolgáltatásainak megdrágulása, az iskolai rendszerből kikerülő fiatal korosztályok életesélyeinek beszűkülése is. A társadalom ma egy korábban nem tapasztalt kísérleti szituációban találja magát: a gazdasági szereplők - legyen szó egyénekről, családi háztartásokról vagy kisebb-nagyobb állami vagy magántőkéjű vállalatokról - az új gazdasági konjunktúrában új gazdasági gondolkodásmódra kényszerül(né)nek. Olyan feltételrendszerhez kellene adaptálódnuk, amely a korábban követett gyakorlatukban ismeretlen volt: inflációhoz, munkanélküliséghez, piaci törvényekhez, árkénszerhez, versenyhez, kizsákmányoláshoz. A probléma, amelyet Pierre Bourdieu algériai kutatásai alapján a hatvanas években úgy fogalmazott meg, hogy a gazdasági szereplők „nem azoknak a körülményeknek a termékei, amelyekhez alkalmazkodniuk kell” (Bourdieu 1978:243), és ennél fogva képtelenek az alkalmazkodásra, ma társadalmi méretekben érvényes jelenségként tapasztalható az átalakuló román társadalomban. A médiákban naponta megjelenített munkakonfliktusok, utcai kivonulások, útlezárások, az érdekvédelmi szervezetek tiltakozásai vagy más, olykor bizarr formákban kifejeződő elégedetlenségek² erőteljesen bizonyítják a társadalom ellenállását a kormányzati szintről diktált restriktív politikával, szekezetátalakítási törekvésekkel szemben. Ismert tény, hogy Romániában a kommunista rezsím - ellentétben más szocialista kormányok gyakorlatával - a legutolsó pillanatig kitartott a merev gazdaságirányítási rendszer mellett, következésképp az alávetett társadalom autonóm gazdasági cselekvése renkívvül szűk területekre korlátozódott. Nem volt tér az innovatív tevékenységekre, a kockázatos kezdeményezőkézségre, a piaci mechanizmusok működésére. Ez a helyzet - és sok más, a kulturális gyakorlatban mélyen gyökerező magatartásmód - a gazdasági praxisban olyan tartósan rögzült beállítottságokhoz vezetett, amelyek jelentős mértékben akadályozzák a mai megváltozott körülményekhez való gyors alkalmazkodást, azoknak a készségeknek a jelentkezését, amelyeket a kívülről „importált gazdasági kozmosz” (Bourdieu), az egyre szélesebb körben terjedő piacgazdasági viszonyok megkövetelnének. A súlyos mentális, társadalmi örökséget a szociológiai kutatások is jelzik. A bukaresti Piac és

Közvéleménykutató Intézet³ az ország különböző részeiben 1996-ban - 1500 fős mintán - végzett felmérése szerint a megkérdezettek 88,3 %-a úgy gondolta, hogy az államnak minden állampolgára számára munkahelyet kellene biztosítania, 90,7 % szerint a kormánynak védenie kellene a munkahelyeket és 93 % vélekedett úgy, hogy a kormánynak ellenőrzése alatt kellene tartania a közszükségleti cikkek árát.

A román társadalomban az elmúlt években beindult makrofolyamatok a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek gyors növekedését, a társadalom polarizálódását eredményezték. Számos jel utal arra a mindennapi élet szintjén, hogy a társadalom nagy többsége nehezen viseli el a számottevő jövedelemkülönbségeket (az említett közvéleménykutatásban csak 39,7 % fogadja el, ezt az arányt a hétköznapi tapasztalati szemszögből, bevalljuk, gyanúsán magasnak találjuk). Az állam és társadalom viszonyában, az erőforráselosztás kérdésében a többség a szükségletek szerinti elosztás mellett voksol, nem helyez hangsúlyt a keresetek és a munkateljesítmények közötti közvetlen összefüggésekre. Az elégedetlenség, ingerültség elsősorban a kormányzat ellen, és a gazdaság különböző ágazataiban adminisztratív intézkedésekkel kedvezőbb jövedelmi helyzetbe került vagy sikeresebb érdekvédelmi akciókkal kiharcolt magas jövedelmű szakmai csoportok ellen irányul. Az állami szférában dolgozók közül sokan úgy gondolják, hogy szakmájuk, foglalkozásuk társadalmi értékét, fontosságát nem tükrözi a jelenleg alkalmazott bérezési rendszer. „Miért ér többet annak a munkája, aki eladja a villanyáramot, a benzint, az erdőből a kész fát, mint az enyéem, aki betegeket látok el?” - kérdi felháborodva egy egészségügyi alkalmazott, de ugyanilyen elégedetlen a mezőgazdasági nyugdíjas, az adminisztrációban dolgozó hivatalnok, hogy ne is említsük a munkaerőpiacról önhibájukon kívül kiszoruló tömegeit⁴. Az egyenlőtlenségek növekedését - és a folyamatot kísérő feszültségeket - tapasztalhatjuk az állami szféra vállalatain belül is. Az állami vállalatoknál, egyes közszolgálati intézményeknél a felső és középszintű, menedzserek az alkalmazotti fizetések csökkenő vásárlóerejének ellensúlyozására bevezetett időszakos indexálásokkal - saját szűk csoportérdekeiket szem előtt tartva - növelték a szakmai, foglalkozási rétegek jövedelmei közötti egyenlőtlenségeket⁵. Ezzel a bérpolitikával elégedetlen alacsony keresetű többség nehezen

tolerálja a szakmai csoportok, rétegek között adminisztratív úton létrehozott nagy jövedelemkülönbségeket, szerintük a végzett munka és a vállalt felelősség nem igazolja a nagy differenciálódást. A romániai társadalmi viszonyok természetére messzemenően igaz Ralph Dahrendorf gondolata: „a gazdag gazdagságának nincs határa, sem a szegénnyel szemben tanúsított cinizmusának”. Az általános közhangulatot a szegényedő rétegekben a lesüllyedés kiváltotta sértettség és apátia mellett a posztszocialista nosztalgia - mint a teljes foglalkoztatottságra, biztonságra, a relatív anyagi jólét korszakára való emlékezés - jellemzi.

Egy periférikus régió közelmúltjáról

A Székelyföld úgy természeti, gazdaságföldrajzi adottságai, infrastrukturális ellátottsága, a legszélesebb értelemben vett erőforráskészletei szempontjából, mint az itt élők jövőjét, esélyeit tekintve egészében hátrányos helyzetű, periférikus régió. Keretében elhatárolható jónéhány súlyosan depressziós falusi mikrotérség, ahol az évtizedek alatt felhalmozódott gazdasági, társadalmi hátrányok, az elmaradottság következményei tapasztalhatók. Állítva, hogy a mai elszegényedési jelenségek a jelenben érvényesülő globalizáló nemzetközi makrofolyamatok kedvezőtlen lokális hatásai mellett az előző társadalom- és gazdaságtörténeti szakaszban lezajlott változások következményei is, alábbiakban megkíséreljük a mai székelyföldi helyzetet a korábbi állapotok összefüggésrendszerébe ágyazva szemlélni. Bármilyen gondosan vesszük számba ugyanis a mai hiányokat, ettől még nem rajzolódnak ki előttünk az ide vezető folyamatok. Feltételezzük, hogy szándékunk - a jelenlegi helyzet előzményeinek értelmezése akkor, amikor a társadalmi lejtőn lefele csúszók „egyszerűen nem értették, hogy mi történik velük” (Hobsbawm)⁶ - „kimondatlan” társadalmi igényre is válaszol.

Mindenekelőtt, a fenti kijelentésünk megvilágítására, a **periféria** és a **régió** e dolgozatban általunk használt fogalmát vázoljuk röviden. A régiót - Éger György elemzései nyomán - szociológiai, szociálpszichológiai, antropológiai dimenziókkal rendelkező, dinamikus társadalmi jelenségnek tekintjük, amely állandó változásban, átalakulásban van, egyszóval folyamatként értelmezhető (Éger 1996:238). Ebben a felfogásban a régió különbözik a hely

földrajzi fogalmától, előtérbe kerül mentális megjelenítése, olyan területet jelöl, amelyet nem lehet, vagy nem fontos közvetlenül megélni, de amelyet szimbolikus jelleggel beépítünk tudatunkba.

A periféria fogalmát az egymást kölcsönösen feltételező centrum - periféria kategóriák közötti viszony világítja meg. Míg a centrum kedvező gazdasági térben elhelyezkedő szellemi központ, amely fejlett gazdaság- és társadalomszerkezettel, jelentős anyagi és szimbolikus tőkekészlettel rendelkezik, addig a periféria „egészében véve az elmaradottság tényével jellemezhető. Ez az elmaradottság a gazdasági szférán felül, a lakosság életkörülményeinek sajátosságain keresztül a döntéshozatalban való képviselői egyaránt kimutatható. A periférijelleg a centrumtól való (gazdasági) térbeli távolságot éppúgy magába foglalja, mint az időbeni megkésettiséget” (i.m.242).

A Székelyföld periférikus jellege ökológiai, társadalom- és gazdaságtörténeti örökség. Kedvezőtlen természetföldrajzi adottságait, rossz gazdaságföldrajzi fekvését, elmaradott közlekedéshálózatát, előnytelen birtokszerkezetét már századunk közepén mint a szegénységet és a munkaerőfőlösleg elvándorlását előidéző hátrányokat írja le a társadalomkutató (Venczel József). Ezekhez a szocioökonómiai tényezőkhöz - amelyek a jelen állapotokra is maradéktalanul érvényesek - hozzáadódtak a gazdaság- és társadalomszerkezetben a szocializmus tervutasításos irányítása idején végbement változások következményei.

Az említett korszak erőforráselosztó politikájának sajátja volt a Székelyföld vonatkozásában a vidéki centrumok (adminisztratív központok) először késleltetett, majd a hatvanas évek második felétől gyorsított fejlesztése. Ipartelepítés, infrastrukturális beruházások, intézménylétrehozás zajlott rohamos ütemben az addig számottevő népességgel, gazdasági és társadalmi intézményrendszerrel nem rendelkező székelyföldi kisvárosokban. Ez a politika a városoktól távoli, főbb közlekedési útvonalaktól félreeső mikrokörzetek „lerablásával” (A. Gergely András) járt: súlyos területi egyenlőtlenségeket hozott létre a mikrorégiók között, nemcsak az infrastrukturális, kommunális ellátottságok területén, hanem az emberi erőforrások szférájában, szakmai, foglalkoztatási, demográfiai téren, a tudás- és képzettségeloszlásban is.

Az agrármunkaerő-felesleg - amely a korábbi történeti időkben folyamatos elvándorlással csapolódott le - a mezőgazdaság

szövetkezetesítése után az iparban talált alkalmazást, a gyorsan fejlesztett székelyföldi városok a városközei falvak ingázási célpontjai lettek. Azokból az övezetekből, ahonnan naponta nem lehetett bejárni, a fejlődő városok „leszívták” a kistérségi munkaerőfőlölségét. A kutatók a kommunista rezsimekre jellemzőnek tartják, hogy hatékonyan volt képes átirányítani az alacsony termelékenységű mezőgazdaságból a munkaerőt a városi ipari szektor magasabb termelékenységű színtereire (Estrin 1995:78). A világgazdaság nézőpontjából már telepítésükkor elavult nehézipari technológiák behozatala az adekvát munkakultúra és a szükséges nyersanyagforrások nélküli környezetbe periférikus befektetésnek bizonyult. A gazdasági növekedésre koncentráló fejlesztési stratégiában a gyors szerkezeti átalakítás megváltoztatta a korábban döntően az agrárjövödelmekből élő lakosság foglalkoztatási, kereseti viszonyait. A családi háztartásgazdálkodásra az extenzív iparosítást megelőző korszakból is jellemző „több lábbon állás” (a saját gazdaságon kívüli időszakos munkavállalás) kulturális mintája az elérhető ipari munkahelyek megjelenésével megerősödött, az állami és magántulajdonú gazdálkodás sajátos kombinációi alakultak ki. A két gazdálkodásmód olyan fokú egymásbaépültsége azonban, mint más liberálisabb gazdaságpolitikát folytató szocialista országokban, Romániában nem valósult meg. A termelőszövetkezettől kapott háztáji parcellákon a családi termelés szűkkörű volt, inkább pótlólagos jövedelemforrást jelentett az ipari munkahelyeken dolgozóknak. Kivételt képeztek a szövetkezetesítetlen hegyvidéki falvak, ahol a föld magántulajdonban maradt, és a termelés gyakorlatilag adómentes volt a szocializmus éveitől.

Az államszocializmusban a foglalkoztatáspolitikai nem volt tekintettel a termelékenységre és a nyereségre, a munkaerő felhasználás nem volt hatékony. A béreket központilag állapították meg, „tudományosan megalapozott” bérkülönbségek voltak. Alacsony volt a munkamotiváltság, a juttatások nem jelentettek ösztönző rendszert, „sem az állás elvesztésének réme nem fenyegette, sem a fizetésemelés esélye nem serkentette a dolgozót termelékenységének fokozására” (Barr-Gomulka-Tomes 1995:124). Az alkalmaztatás a kereset mellett más jogosultságokkal is járt: a szovjet típusú rendszer „különösen abban bizonyult erősnek, hogy egyéni biztonságot nyújtott az ipari munkaerőnek, valamint abban, hogy viszonylag

bőkezű pénzbeli ellátásokat, továbbá egészségügyi és oktatási szolgáltatásokat nyújtott” (Estrin 1995:97).

Az irányított gazdálkodás összeomlása után, amikor már nem történik tőkeallokáció, jelentős munkahelyteremtő beruházásokra nincs lehetőség. A politikai-ideológiai szempontok alapján kialakított gazdaság szerkezet és gazdálkodásmód csődjének következményei a poszt szocialista korszak súlyos társadalmi tapasztalatai a Székelyföldön is. A felfuttatott és ma leépülő iparágakból, a csökkentett létszámmal, megszakításokkal termelő gyárakból, üzemekből került ki az elmúlt években a legtöbb regisztrált munkanélküli. Az ipari munkások szakképzettségére ma már nincs kereslet a munkaerőpiacon.

A romániai magyar társadalom kutatója egy olyan átfogó gazdasági társadalmi folyamat értelmezésekor, mint amilyen az elszegényedés, kénytelen nélkülözni a jelenségre vonatkozó kvantifikálható ismereteket. Nincsenek alapkutatások, hiányoznak a vizsgált társadalmi formáció anyagi-jövedelmi helyzetére utaló jelzőszámok. Máig sincs folyamatos intézményes támogatás az erdélyi - szűkebben a székelyföldi - jelenkori társadalom kutatásának támogatására. E helyzet következménye az is, hogy a kutatók értelmezései főleg a „puha” társadalomkutatási módszerekre, eljárásokra alapozódnak (résztvevő megfigyelések, értelmező esetelemzések). De ez a kutatói attitűd szemléletünkben nem azt jelenti, hogy a puha módszerekkel kevésbé valós társadalomkép rajzolható, mint a számok, statisztikák, táblázatok segédletével. Mindemellett a társadalmi folyamatok dokumentálásához, megértő, elemző értelmezéséhez elengedhetetlenül szükség lenne a reprezentatív mintavétellel végzett, szakszerű felmérések eredményeire is.

A székelyföldi társadalomra - ezen belül a gazdasági gyakorlatra, gazdálkodási szokásokra - vonatkozó eddigi kutatási tapasztalatainkat felhasználva a következőkben (a fennebb említett „puha” módszerrel) a romániai fordulat utáni társadalmi átalakulások veszteséit, a lecsúszó, elszegényedő társadalmi csoportokat körvonalazzuk. Az elszegényedést itt relatív értelemben használjuk: beállítódásunk szerint abban az esetben sorolható az egyén vagy a család a *szegényedő* kategóriába, ha saját helyzetét környezetéhez vagy saját korábbi lehetőségeihez, kialakult életviteli szokásaihoz képest süllyedőnek értékeli.

Az egyéni helyzet értelmezései nem mások, mint a társadalomban egymás mellett létező élethelyzeteknek, egyéni, életkori, foglalkozási, fogyasztási, mentális és más tényezőknek a bonyolult összeszerveződéséből létrejött szubkultúrák, sokváltozós konstrukciók. Az egyéni helyzet szubjektív értékelésében döntő szerepe van a kiválasztott referenciacsoporthoz való viszonyoknak. Olyan tipológiát, minden helyzetre kiterjedő valóságképet alkotni, amelybe maradéktalanul beilleszthető lenne minden ilyen - a család anyagi, társadalmi helyzetére vonatkozó - egyéni konstrukció, elérhetetlen feladat. A tereptapasztalataink alapján körvonalazott alábbi vázlatos társadalomkép (az elszegényedőkről) természetesen nem kivétel. Szerény eszközeink és ismereteink inkább a problémafelvetésre alkalmasak, így csupán a vizsgált jelenség dimenzióinak, társadalmi súlyának jelzésére vállalkozhattunk. Leírásunk alapegységei a családok, amelyek úgy jelennek meg, mint a társadalmi térben a jövedelmeket tagjaik között másodlagosan elosztó, a fogyasztást szabályozó, esélyeket, előnyöket és hátrányokat helyzetük függvényében osztogató intézmények.

Külön tárgyaljuk a székelyföldi városi és falusi társadalmak elszegényedő rétegeit. Ez a megkülönböztetés alátámasztható azzal a gyakori tapasztalattal, hogy ugyanolyan életrajzi szakaszban lévő, hasonló szakmai, foglalkozási múltú családok a két környezet eltérő elrendezettségéből következően, olykor homlokegyenest ellenkezően értékelik saját helyzetüket, jövőbeni esélyeiket.

Városi elszegényedő rétegek

Nyugdíjasok

E társadalmi kategórián belül az anyagi helyzetre vonatkozóan lehetne finom distinkciókat tenni, vagy markáns határvonalakat megállapítani a kis és magas nyugdíjak között, de egy ilyen elhatárolás semmit nem jelezne arról a szubjektív tényről, hogy melyik csoporthoz tartozó családok alapélménye az elszegényedés. A mai városlakó nyugdíjasok a szocialista gazdaság és városfejlesztés társadalmi következményeként elsősorban az ipari munkahelyekről, szolgáltatásokból, kisebb arányban az irodai és értelmiségi állásokból

kerültek nyugdíjba. Többségük elsőgenerációs városlakó, számottevő jövedelmet - itt most nem részletezhető okokból - nem biztosító falusi háttérrel. Létfenntartásuk alapja az állami nyugdíj.

A falusi eredetű, tömbházlakó nyugdíjasok életútja közismert: a kétkeresős családmódelben az aktív időszakban állami alkalmazott családfenntartók jövedelmeiket teljes egészében az állami szektorból húzták, a bérmunkás tiszta típusát képviselték. Gazdasági kapcsolataik a kibocsátó falusi környezettel megszakadtak, ezeket nyugdíjazásuk után se újították fel olyan mértékben, hogy háztartásuknak számottevő jövedelme származna innen. Ha volna is a falusi gazdálkodáshoz most idő, örökölt föld, nincs hozzá tőke és munkaerő. Így a havonta egyszer érkező nyugdíjra váró idős családok tagjai ma olyan fogyasztásvisszafogási, takarékosági eljárásokra kényszerülnek, amelyekre még a kilencvenes évek első felében nem is gondoltak. Akkor még az volt a tapasztalat, hogy egy kéttagú család (például egy szakmunkás és egy betanított munkás) nyugdíjából minden fogyasztói alapszükségletet ki lehet elégíteni, szolidan, nagyobb hiányérzet nélkül biztonságban lehet élni. Ma már ugyanebben a családban szigorú takarékoság mellett is gond a lakás rezsiköltségeinek és más intézményi szolgáltatások díjainak (telefon és tévédíjak) kifizetése, előfordul, hogy csak apró kölcsönökkel sikerül a két nyugdíjfolyósítás közötti időszak utolsó napjait áthidalni.

A nyugdíjak reálértékének folyamatos csökkenését az időszakos indexálások nem ellensúlyozzák, a megnövekedett fogyasztói árak mellett az alacsony nyugdíjak csak beosztó, szigorúan kalkulált gazdálkodásra, törekeny egyensúlyú, szerény háztartásvitelre adnak lehetőséget. Egy háztartási berendezés meghibásodása, családi kötelezettséget jelentő nagyobb ünnepek anyagi kiadásai olykor hónapokra megingathatják a családi költségvetés egyensúlyát. A mai városi nyugdíjasok aktív időszaka egybeesett a szocialista iparosítás extenzív korszakával. A munkaerő teljes foglalkoztatásának időszakában a biztos állás, a rendszeres kereset lehetővé tette a felemelkedő, zömében paraszti eredetű új osztály számára a szabadidő eltöltésének új formáit: a nyári szabadság alatt „megengedhették maguknak” a tengerparti nyaralást, kirándulást, hetente egyszer a vendéglői vacsorát. Ma ezek az emberek szűkös életlehetőségeik között ilyen luxusfogyasztásra nem gondolhatnak.

Fizikai foglalkozásúak, alkalmazottak

A fenti két munkavállalói kategória a szakmai-beosztási szerephierarchiának a következő csoportjait foglalja magába (e felosztás érvényességét csak a jelen dolgozatra nézve tekintjük érvényesnek): a *fizikai* dolgozók esetében a szakmunkásokat, a betanított munkásokat, a segédmunkásokat, a szolgáltatásokban fizikai munkát végzőket. Az *alkalmazotti* kategóriába azokat a csoportokat soroljuk, amelyek a magas beosztású tisztviselők, hivatalnokok, vezető értelmiségiek szintje alatt helyezkednek el: irodai dolgozók, adminisztratív alkalmazottak, mindazok a kiscsoportok, szakmai rétegek, amelyek nincsenek tulajdonosi viszonyban az őket foglalkoztató, munkát adó gazdasági intézményekkel, következésképp a termelésben, a munkafolyamatokban döntési jogkörük nincs. Bár kevés információval rendelkezünk a munkaerőpiac mai szereplőinek személyes jövedelméről, a pénzbeli és természetbeni juttatások eloszlásáról, szórványos adatokkal bizonyítható, hogy jelentős eltérésekkel kell számolni. A jövedelmek közti egyenlőtlenségeket az állami szférában például nem a piaci viszonyok szabályozzák, ezek nem a munka termelékenységével, az előállított áru piaci forgalmával összefüggésben differenciálódnak, hanem a bérpolitikában alkalmazott adminisztratív szabályozásokban gyökereznek. Az állami tőkéjű vállalatok menedzserei, szűkkörű vezető csoportjai döntenek az alkalmazottak béréről. A kormányzat bérindexálási mutatóit a vállalatoknak nem kötelező végrehajtani. Sok vállalatnál a vezetőség a vállalat eladósodására, nehéz helyzetére hivatkozva nem igazítja ki a fizetéseket, vagy csak több hónapos késéssel teszi azt meg, rendszerint progresszíven, a magasabb jövedelműek előnyére. A legkiváltságosabb foglalkozási csoportok szemérmetlenül igyekeznek megerősíteni saját pozícióikat, ugyanakkor a beosztottak bérét alacsonyan tartják⁷. De nem jobb a helyzetük a magántőkéjű vállalatoknál bérmunkában dolgozóknak sem: a feltörekvő új tőkeéhes tulajdonosok - a munkaerőpiaci viszonyok ismeretében - általában alacsonyan tartják a vállalataikban dolgozók munkabérét. Csak a hiányszakmák magas szakképzettségű munkavállalói kerülnek méltányos alkupozícióba a munkaadókkal.

A munkabérből élő, kétkeresős, egy-két eltartottat magukba foglaló városi családok a többszörösére növekedett fogyasztói árak körülményei között havonta felélik alacsony jövedelmeiket. E réteg tapasztalata azt mutatja, hogy a szocializmus évtizedei alatt egy család - két gyári munkás vagy szolgáltatásban alkalmazott dolgozó keresetére alapozva - fogyasztási szokásaival, életviteli gyakorlatával a szélesebb társadalomban elfogadott szinten tudott maradni: tartós fogyasztási javakat vásárolt, lakását berendezte, tartalékkolt. Ehhez képest ma a szűk értelemben vett fizikai létfenntartáson kívül más, a „jövőt birtokba vevő” befektetésre nincs lehetősége. Felmérések hiányában is állítható - a fogyasztói árak és a reálbérek alakulásának ismeretében -, hogy ezek a családok tartalékaik kimerülése után egyre rosszabb fogyasztási viszonyok között élnek. (Erre az állapotra sok-sok példával, bizonyítékkal lehetne utalni, álljon itt annak a tanárnőnek a közlése, aki iskolai kirándulásra vitte osztályát, és megdöbbenve tapasztalta, hogy több gyereknek a szülők még kenyeret sem csomagolhattak, és volt olyan tanítványa is, aki nyers krumplit vitt tízóráinak.)

A fizikai dolgozók és alkalmazottak munkaerőpiaci helyzetét, jövőbeni esélyeit rontja, hogy nincsenek kialakult, hatékony formái a kollektív érdekmegjelenítésnek, a bérharcnak. Kiszolgáltatottak a munkaadóknak, gyenge munkaerőpiaci pozícióik számottevő javulásának jelei nem mutatkoznak.

Városi munkanélküliek

Bár a munkanélküliségi ráta székelyföldi viszonylatban csökkenő tendenciát mutat az utóbbi években, ez nem jelenti azt, hogy a munkanélkülieket átképzéssel, új munkahelyek teremtésével sikerült újraintegrálni a munkaerőpiacon. A munkanélküli segély és az azt követő társadalmi segélyezés időszakának lejártá után a munkaügyi, társadalomvédelmi intézmények nyilvántartásából kikerülők, a „sehová sem tartozók” létszáma ismeretlen. Közülük verbuválódnak a külföldön munkát keresők, az alkalmi bedolgozók, a fekete munkát vállalók. A városokból egyesek - a vártnál kevesebben - visszavonultak a falusi kistermelésbe.

A munkanélküliség aránya a 30 éven aluli fiatalok körében a legmagasabb (Hargita megyében pl.54 %). A középfokú

iskolarendszerből kikerülő korosztályok esélytelenek, versenyképtelenek a munkaerőpiacon. Az elhelyezkedési nehézségek összefüggnek a munkaerőpiaci igényekre érzéktelen oktatási szerkezetek működésével, az alacsony képzettséggel.

A munkanélküliséggel járó keresetkiesés zavarokat okoz az érintett családok jövedelemgazdálkodásában. A munkanélküliség **mint helyzet** az anyagi hátrányok mellett a problémák olyan konglomerátumát takarja, mint a szegény, a tehetetlenség, a reménytelenség, a kiszolgáltatottság érzése. Laki László a munkanélküliség okozta problémákat vizsgálva megállapította, hogy „a munkanélkülivé válás bizonyos rétegek és csoportok társadalmi - gazdasági integráltságában és megélhetésében gyors és drasztikus következményekkel járt, amennyiben őket (és családjukat) ezen integrációs folyamatokból kiszorítván egyszersmind egzisztenciálisan is ellehetetleníti” (Laki 1993:92). A tartós kiszorulás a munkaerőpiacról székelyföldi viszonylatban is a lecsúszást, az elszegényedést jelenti.

Elszegényedő falusi társadalom

A székelyföldi falusi társadalom egészének elszegényedéséről beszélni természetesen csak néhány - a lokális falusi környezetben gazdaságilag felemelkedő - társadalmi kategória kizárásával lehet. Bizonyára minden faluban akadnak sikeresen gazdálkodó családok, ahol a jövedelmekből évről évre felhalmozásra, tartalékolásra is jut. Egy korábbi kutatásban, a falusi gazdasági elit formálódását vizsgálva, településtípusonként felbecsültük az olyan családi gazdaságok, vállalkozások hozzávetőleges arányát, amelyek elindultak a gazdasági felemelkedés útján (Antropológiai Műhely 1994.2.). Ezek többsége azonban nem a mezőgazdasági termelés racionalizálásával, a termelékenység növelésével, piacorientált termékszerkezet alakítással jutott előre, hanem a környezet más erőforrásait kiaknázva, szolgáltató, kereskedelmi profilú vállalkozások beindításával.

A mai székelyföldi faluban még nem alakultak ki határozottan megragadható, belső kapcsolatrendszerrel, sajátos habitussal rendelkező társadalmi rétegek. Eltérő foglalkozásbeli, életkori, vagyoni, képzettségi, jövedelmi stb. jellemzőkből szövődő **családi**

helyzetekkel találkozunk. Ezeket laza társadalmi csoportokként körvonalazhatjuk, számolva azzal a veszéllyel, hogy ugyanabba a csoportba sorolt családok jövedelmei között is jelentős differenciáltságot mutathat ki a mikroszintű elemzés. Az alábbiakban, figyelembe véve a falusi családok jövedelemforrásait, olyan laza társadalmi alakzatokat alkotó családtípusokról beszélünk, amelyek empirikus tapasztalataink szerint a kilencvenes évek eleje óta süllyedőnek érzékelik helyzetüket. Ezt megelőzően azonban röviden összefoglaljuk, hogy milyen gazdasági gondolkodásmód - és részben ebből is következő termelési gyakorlat és jövedelemszerzési lehetőség - jellemzi a mai falusi mezőgazdasági termelést.

A posztoszocialista mezőgazdasági termelés sajátosságaival több kutató foglalkozott, eredményeik, következtetések egy része érvényes a székelyföldi falusi gazdálkodásra is. Központi kérdésként kezelve azt, hogy milyen megélhetést, jövedelmezőséget kínál a mai általános gazdasági konjunktúrában a falusi mezőgazdasági termelés, itt csak néhány termelési feltétel és érvényesülő mentális tényező felsorolására szorítkozhatunk (bővebben lásd Antropológiai Műhely 1994.1 sz.)

A termelősövetkezetek felszámolását követő időszakban a Székelyföldön kétféle gazdasági szervezetben folyik a termelőmunka: a) kisméretű, a saját munkaerőre és erőforrásokra alapozott családi gazdaságokban, és b) társult formában néhány száz hektáros üzemméretű közös tulajdonú birtokokon.

a) A családi földbirtokon a gazdálkodás vezérelve az önellátás: általános modell a termékszerkezet alakításánál, hogy mindenképp a szükséglet szerint méreteznek. Ez a gondolkodásmód az áru- és pénzviszonyokat nem kalkulálja be a termelésbe, ettől függetlenül tervez, szervez. Jellemző a termelési technológia alacsony színvonala, a korszerű szakismeretek hiánya, az alacsony jövedelmezőség. Egy átlagos családi birtok 15-20 parcellára szétdarabolva fekszik a faluhatár különböző pontjain, ez a helyzet növeli a termelésre fordított időt és energiát, ugyanakkor útjában áll a szakosodásnak is. A családi birtokokon a termelési mód, a munkavégzés aránya és mértéke a lokális szabályozás tárgyát képezi, erőteljesen érvényesül a társadalmi tradíció és a szokásjog hatalma. Nagyarányú az élőmunka a termelési folyamatban, a termékek rendszeres piaci értékesítése csak néhány kistáj családi gazdaságban

szokásos. Ez a piacra termelés a székelyföldi táji munkamegosztás öröksége, nem a jelen piaci viszonyaihoz való alkalmazkodás eredménye.

b) A társult gazdálkodásmód ugyanazon település határán földet birtoklók önkéntes szövetezésén alapul. A szántóföldi termelést a közös megegyezéssel kialakított parcellákon szakemberek irányítják. A munkafolyamatok a korábbi nagyüzemi gazdálkodásnak megfelelő szinten gépesítettek (a géppark is közös tulajdon), az alkalmazott technológiák, a kemizálás termelékenyebbé, jövedelmezőbbé teszi ezt a termelómódot az előbbinél. Ez a gazdálkodási forma megfelel a falun élő, szükséges munkaerővel, gépekkel, szaktudással nem rendelkező családoknak, ugyanakkor sok városon élő, falun földet birtokló család számára is ez a forma jelenti a járható utat. A Székelyföldön ezt a gazdálkodási formát - jelentéktelen kivételtől eltekintve - csak a medencékben (Csíki-, Gyergyói-, Háromszéki-medence) alkalmazzák, de a munkaerővel bíró gazdák itt is csak földjeik egy részét adják át a közös művelésre. A dombos, hegyes havasalji vidékek lakói az a) típusban leírt egyéni gazdálkodásmód szerint termelnek.

Nagyobb mennyiségű mezőgazdasági termény a b) típusú gazdálkodás termelőegységeiből kerül piacra (főleg burgonya), de a jövedelmeket a piaci bizonytalanság gyakran megcsapolja. Előfordult, hogy értékesítéskor a rossz piaci alkuk miatt a termelőket jelentős veszteségek érték.

A két gazdálkodásforma még nem termelt társadalmi szinten észlelhető jelentős életmódbeli eltéréseket, de hosszabb távon a korszerűtlen, munkaerőigényesebb, „mindent” termelő kisparscellás családi gazdálkodás lemaradása elkerülhetetlen.

Egy korábbi kutatásunk (Oláh 1994) meglepő tapasztalata volt, hogy a falusi családok között igen alacsony a kizárólag mezőgazdasági termelés jövedelmeiből élők aránya. A legtöbb falusi családnak - igaz, gyakran nagyon szerény - pénzjövedeleme is van: állami és mezőgazdasági nyugdíjak, állami munkahelyekről fizetések, gyerekevelési pótlékok. E pénzbeli jövedelmek azonban az érintett családok szükségletei alatt maradnak.

Hátrányos helyzetű falusi csoportok

Termelőszövetkezeti nyugdíjasok

A mezőgazdasági nyugdíjakat a kormányzatok következetesen nagyságrendekkel kisebbnek állapítják meg, mint az állami nyugdíjakat. 1996 decemberében például az átlagos havi állami nyugdíj összege 193.083 lej volt, ugyanakkor az átlagos mezőgazdasági nyugdíj 53.206 lej. A legutóbbi nyugdíjmelés (1997 április 1.) ugyanezeket az arányokat követi (mezőgazdasági nyugdíjak átlaga: 90.638 lej, állami nyugdíjak átlaga: 299.020 lej)⁸. Hogy ez a diszkriminatív nyugdíjmegállapítási gyakorlat milyen kimondatlan és mennyire megalapozott szempontokat érvényesít, annak tárgyalása nem írásunk feladata. A volt termelőszövetkezeti tagok jövedelmeibe a központi tervezők feltehetően belekalkulálják a folyamatos, „élethosszig” folytatott mezőgazdasági munka eredményét is. Az igaerővel nem rendelkező, termelőmunkát folytató nyugdíjasok a gépi munkák megfizetésére a nyugdíjakat fordítják. A leghátrányosabb helyzetben az idős, csökkent munkaképességű emberek élnek, akik munkaerejük fogytával egyre nagyobb mértékben rászorulnak a csekély nyugdíjra. A félreeső kistájak falvaiban magas az egyedül élő idősök aránya. A hiányos táplálkozás, a gyógyszerhiány, az elhagyatottság sokuk életének jellemzőjévé vált.

Munkanélküliek (volt állami alkalmazottak)

Az ipari munkából tartósan vagy véglegesen kiszoruló falusi munkaerőnek a családi gazdaság jelenti a menedéket, a megélhetés lehetőségét. Anélkül hogy részleteznők, mi módon, hányféleképpen élnek meg az állami, városi munkahelyeiket elveszítők ezt az újabb, gyakran drámai kényszer-életformaváltást (alapos kutatást érdemlő problémakör lenne ez is), jelezzük, hogy milyen életesélyeket, jövőbeni életpályákat tesz lehetővé a falusi családi gazdálkodásmód. Ahogy a két fenti, egymástól eltérően szerveződő termelési mód különbségeiből is következtethető, vidékenként, mikrokörzetenként jelentős eltérések tapasztalhatók a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségét illetően. A társult gazdálkodásmódot folytató falvak székelyföldi viszonylatban más szempontokból is előnyös helyzetű települések: a fő közlekedési útvonalak mellett

városközelben, és ezzel együtt piacközelben vannak. A városközeltség azt jelenti, hogy a felnövekvő nemzedéknek még mindig nyitva áll az út a gyengébb középfokú városi iskolák, szakmunkásképzők felé, a korábbi években követett életútstratégiáknak megfelelően. (A legszínvonalasabb városi iskolákba, osztályokba bejutó falusi gyermekek aránya csekély.) Az átlagos jövedelmű, csak mezőgazdasági termelésből élő falusi családok az iskoláztatás költségeit a városközeleli településeken még meg tudják fizetni. (Más kérdés, hogy a különböző képzettségű fiatalok találnak-e munkát, alkalmazást valamilyen ágazatban, vagy a családi gazdaságokba térnek vissza az iskola elvégzése után.)

A félreeső, gyenge termőtalajú, elmaradott technológiával termelő falvak átlagos gazdaságainak jövedelméből - ahol nincs más pénzjövedelem - hasonló kiadásokra már nem telik.

A régióban jelenleg érvényesülő kedvezőtlen gazdasági trendekből következően nem sok esélyét látjuk az ipari szférából kiszorult falusi munkaerő újraalkalmazásának.

A megvalósítható jövedelmek szempontjából a fenti kategóriához hasonló helyzetben vannak azok a mezőgazdasági foglalkozásúak, akik nem voltak ipari munkások, a termelőszövetkezetekben dolgoztak, és még nem nyugdíjogosultak. E két családtípusnál a jövedelemszerkezetben megnőtt a gyermekek után kapott családi pótlék jelentősége.

Falusi keresők

Feltehető a kérdés, hogy az egy vagy két keresőt magukba foglaló falusi családok esetében indokolt-e elszegényedésről beszélni. Terepismereteink arról győztek meg, hogy ezek a családok - amelyek rész munkaidőben mezőgazdasági termeléssel is foglalkoznak - saját korábbi jövedelmeikhez, az anyagi felhalmozásban megvalósított eredményeikhez, a követett városi értékek elérhetőségéhez viszonyítanak, és elégedetlenek a mai helyzetükkel. Legyenek akár falusi, akár városi vállalatok, intézmények alkalmazottai, a mai falusi munkaerő gyengén képzett, következképp rosszul fizetett munkahelyeken dolgozik. A faluból eljárók esetében az alacsony béreket egyre nagyobb arányban terhelik az ingázás növekvő költségei. 1990-ben például egy kisvárosi üzembe a 15 km távolságra

lévő faluból ingázó szakmunkás havi bérét az autóbuzsbérlet 3,15 % - kal terhelte meg, ezzel szemben 1997-ben ez a költség a havi fizetés 24,6 %- a volt.

A kis fizetésű ingázók munkavállalói motivációi között fő helyen az állami nyugdíjjogosultság megszerzésének vágya áll.

Az alkalmazásban lévő falusiak háztartásainak jövedelemszerkezetében jól észrevehető arányeltolódás következett be 1990 után: növekedett a részmunkaidőben saját erőforrásokkal megtermelt fogyasztási javak aránya a munkabéreként befolyó pénz reálértékéhez viszonyítva.

Falusi fiatalok

A falun élő fiatalok - jó esetben a család nyújtotta anyagi biztonság védelmében is - az egyéni életút alakításában a korábbi évtizedekben e régióban általánosan elfogadott minta követésétől érzik megfosztottnak magukat. A tömeges mobilitás eddigi állomásai - városi iskola, szakma, munkahely, kiutalt vagy megvásárolt lakás - ma már elérhetetlenek a falusi fiatalok nagy többsége számára. Marad a munkalehetőség a családi gazdaságban - olykor évekig tartó kitérők (alkalmi városi munkák, vendégmunka) után.

Zárógondolatok

Az elszegényedés a Székelyföldön széles sodrású folyamat, átfogja a társadalom csaknem teljes vertikumát. E régióban a magas jövedelműek aránya csekély (v.ö. 4. jegyzet). Általános a háztartások anyagi helyzetének romlása. Az elszegényedés mértéke függ az élet- és családciklustól, a településtípustól, a gazdasági aktivitási státusztól, a képzettségtől. A szegényedők leggyakoribb stratégiái - nagyobb mértékű önellátás, kiadáskorlátozás, többletmunka - a társadalom ösztönös alkalmazkodási formái. Az egyenlőtlenségek ollója egyre nagyobbra nyílik, aktivizálható tartalékok, lehetőségek a felemelkedés esélyeinek javítására a lesüllyedők horizontjáról nem láthatók.

Jegyzetek

1. Különösen súlyosan érintette a lakosságot a Ciorbea kormány restriktív politikája 1996-97 telén. December és február között a fogyasztói árak a központi sajtóban közölt adatok szerint (Adevarul 1997. ápr.7.) a következő arányokban emelkedtek: alapélelmiszerek: 38,5 %; nem élelmiszeripari árucikkek: 31,5 %; szolgáltatások átlagban 33,6 %, ebből a vasúti szállítás 43,5 %, a postaköltségek, telefon 42,5 %, orvosi ellátás 21,6 %. Egy hónap alatt az üzemanyag 25 %-kal, a tisztítószerek 23 %-kal drágultak.

2. A fővárosi kormányhivatal előtt 1997 márciusában felvonuló elégedetlen mezőgazdasági alkalmazottak, a nagyvállalatok állami támogatását követelve, elhullott állatok (malacok, szárnyasok) tetemeit hozták magukkal, és helyezték el a kormányépület és a szakminisztérium bejárata előtt.

3. Az IMAS felméréséről részleges beszámolót közölt a KORUNK 1996. 5. száma.

4. Az egyes ágazatokban alkalmazottak személyi jövedelemkülönbségeinek illusztrálására a Hargita megyei prefektúra 1996. évi jelentéséből közöljük a következő adatokat:

Ágazat	Havi átlag nettóbér (1996) (lej)
Pénzügyi intézmények, bankok	862.352
Biztosítótársaságok	725.400
Postai szolgáltatások	673.193
Szállítás, energiaszolgáltatás	513.660
Tanügy	278.925
Könnyűipar	276.189
Nyomdai tevékenység	140.666

5. Idézzük (saját fordításban) a szóbanforgó jelentésből: „A különbségek ... nem tükrözik a végzett tevékenységek közötti minőségi, komplexitásbeli különbségeket, sőt egyes - közpénzekből támogatott - állami tőkés vállalatok magas fizetéseket és indokolatlan előnyöket biztosítanak alkalmazottaiknak.”

A lakosság nagy többsége azonban nem a jól fizető ágazatokban dolgozik.

6. Eric J. Hobsbawm **A Forradalmak kora** című művében (Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1988.) a XVII-XIX századi angliai kapitalizmus előretörését tárgyalva olyan történeti folyamatokat elemez, amelyekkel párhuzamba állíthatók a volt szocialista országokban zajló társadalmi mozgások (v.ö. különösen *A dolgozó szegények* c. fejezettel).

7. Az állami tőkés vállalatok vezetői és a foglalkoztatási hierarchiában alattuk lévő szakmai, alkalmazotti csoportok jövedelmi egyenlőtlenségeinek növekedése ez utóbbiak elégedetlenségének egyik gyakori forrása. Bár „nyílt titok”-ról van szó, a probléma nehezen kutatható. Az alábbiakban egy kb. 800 személyt foglalkoztató termelővállalatnál az alkalmazottak bérének 1990 utáni alakulását mutatjuk be. Helyszűke miatt csak két év (1990 és 1996) adatait közöljük. A foglalkozási csoportok átlagos fizetését a szűkkörű vezető testület (menedzser, főmérnökök, részlegvezetők) átlagkeresetéhez viszonyítottuk. Ezt 100 %-nak tekintve, az említett két évben a következők a bérarányok (százalékban):

<i>Foglalkozási csoportok:</i>	1990	
	1996	
Vezetők:	100	100
Szakértelmiség:	66,9	39,4
Középkáderek, mesterek:	58,8	30,1
Magasan képzett szakmunkások:	55,53	27,5
Betanított munkások:		55,74
	24,7	
Kvalifikálatlan személyzet:		45,55
	20,3	

Az 1990-es bérarányok még az államszocializmus egyenlősítő gyakorlatát tükrözik, különösen a betanított munkások és a szakértelmiség közötti foglalkozási csoportoknál. Ugyanezen kategóriáknál jövedelemdifferenciálódás tapasztalható 1996-ban, de az egyenlőtlenségek ollója a legnagyobbra a vezetők és beosztottak csoportjai között nyílt.

8. Romania Libera, 1997. március 31.

Szakirodalom

Barr, N. 1995

A változás hajtóerői. In: Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép-és Kelet-Európában. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.

Barr, N. - Gomulka, S. - Tomes, I. 1995

A változás korlátai. In: Munkaerőpiac és szociálpolitika

Biró A. Zoltán - Gagy József - Oláh Sándor 1994

Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. In: **Antropológiai Műhely**. 1994.1. 7-41.

Bourdieu, P. 1978

A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat. Budapest.

Estri, S. 1995

Az örökség. In: Munkaerőpiac és szociálpolitika

Éger György 1996

Régió és periféria. In: Magyarságkutatás 1995-96. Budapest.

Kommunikációs Antropológia Munkacsoport 1994

Gazdasági elit a Székelyföldön - 1993. In: **Antropológiai Műhely**. 1994.2. 7-41.

Laki László 1993

Ifjúsági munkanélküliség. MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest.

Oláh Sándor 1994

Gazdálkodásmód és életvitel. In: **Korunk** 6. sz. 55-60.